

JOSEF ŠVANCARA

KATEGORIE „SOUVISLOST“ V SOUČASNĚ PSYCHOLOGII

AKTUALIZACE

Název tohoto příspěvku by mohl navodit očekávání, že otevírá téma filozofické psychologie. I když bychom si přáli, aby se souběžně s vědeckou psychologií a v plodné spolupráci u nás rozvíjela také filozofická psychologie, podobně jak je tomu například na oxfordské univerzitě s tradicemi anglického empirismu, v tomto sdělení chceme pouze upozornit na aktuálnost zřetele k souvislostem ve vědecké psychologii, v neposlední řadě v některých oblastech užitě psychologie. Také v disciplínách, které kdysi byly začínající psychologii vzorem svou exaktností (fyzika, fyziologie) vyvstává potřeba filozofické orientace. F. Capra (1975) naznačil v jedné ze svých přednášek, že dosavadní klasický, mechanický a redukcionistický pohled na svět, jímž se vyznačuje moderní fyzika, je třeba nahradit holistickým, organickým a dynamickým pohledem, podobným tomu, který je vlastní mystice všech dob a tradic. Na pomezí filozofie a vědecké psychologie se pohybuje J. Piaget (1977) ve svých úvahách o moudrosti a iluzích filozofie. Pronikavý a dosud trvající vliv má Thomas S. Kuhn (1962) svou metateoretickou analýzou vyústující v závěr, že každá vědní oblast vzniká expanzivním a nekoordinovaným způsobem, probíhající od nesouvisejících zkoumání a teoretických představ, jež si podržují své autonomní a konkurenční pozice až do okamžiku, kdy se určitá formace idejí stane *paradigmatem*. Podle kritérií Kuhnových jsou mnohé oblasti psychologických disciplín dosud v preparadigmatickém stadiu. V čem můžeme spatřovat koperníkovský obrat v psychologii ve smyslu takového paradigmatu? Tuto otázku ponecháváme zatím otevřenou, neboť nám jde nejprve o pojmové rozlišení paradigmatu, souvislostí, případně kontextu.

Paradigma by mělo v ideálním případě umožnit uspořádání dosavadních poznatků, určení jejich významu a vybudování uceleného systému, který by byl také s to svou pozicí hájit. Z naznačeného je patrné, že nastolení takového paradigmatu v celé šíři je záležitostí celé epochy, nikoli náhlého přelomu. Spíše se zdá, že se v psychologii prosazují para-

digmata menšího dosahu. Jako příklad bychom mohli uvést interakční pojetí základních faktorů vývoje a osobnosti, které překlenulo kontraverzi „nature versus nurture“. V posledních letech ožila kontraverze n o m o t e t i c k é h o a i d i o g r a f i c k é h o přístupu a zdá se, že je to ve prospěch každé z extrémních pozic: spíše jde v tomto případě o nějakou míru konvergence, nežli o vliv určitého paradigmatu.

Kdybychom opakovali zkoumání, v němž studenti a psychologové v praxi hodnotili metodou sémantického diferenciálu psychologické pojmy (J. Dukátová, J. Švancara, 1973), zařadili bychom nyní nepochybně také pojem paradigma, kontext, souvislost. Je zde důvod k očekávání, že zejména studenti budou hodnotit oba první pojmy jako přesnější, vědecktější a uznávané. Jestliže se nyní snažíme jinými prostředky získat evidenci o tom, v čem se nejvíce liší začínající psycholog od zkušeného kolegy, dospíváme k závěru, že k podstatným rozdílům patří schopnost zachytit problém, který mají řešit, v souvislostech a uplatňovat zřetel k souvislostem také při volbě metod, jejich hodnocení a při formulaci závěrů vyšetření (zkoumání) doporučení apod.

O aktuálnosti našeho tématu svědčí také zaměření 3. kongresu Švýcarské psychologické společnosti (7/1993); „usuzování v metodologickém kontextu“ a „usuzování v kontextu sociálních jevů“ bude patřit mezi čtyři hlavní tematické okruhy.

K TERMINOLOGII SOUVISLOSTÍ

Aristotelovy kategorie mohou být v mnoha směrech vodítkem při vytváření psychologického pojmosloví. W. Wundt seřadil ve své Logice čtyři z těchto kategorií takto: (1) předmět, (2) vlastnost, (3) stav, (4) vztah. Tímto seřazením je vyjádřena náročnost pro kognitivní zpracování. Mohli bychom pomocí nich ilustrovat vývoj poznávacích schopností. Na všech těchto úrovních se uplatňuje zřetel k s o u v i s l o s t i, kterou lze chápat jako metakategorii. Tyto kategorie mají pevné místo v systému i n d i k á t o r ů. Jeden z nejdůkladnějších systémů základních kontextových údajů najdeme u Cattella (1966). Jeho matice indikátorů má zachytit všechny údaje psychologického zkoumání a vztahy mezi nimi pomocí desetidimenzionální matice; obvykle se redukuje na 5 dimenzí: 1. osoby (organismy), 2. způsoby chování, 3. situace, 4. okolnosti, 5. pozorovatel(é). Převedeme-li tyto indikátory do našeho tématu, vidíme, že nám umožňují zachytit relevantní údaje, abychom dospěli k souvislostem.

Vzhledem k tomu, že se setkáváme s projevy určité magické konotace „k o n t e x t u“. Je namístě připomenout, že context se v angličtině v podstatě shoduje s českým výrazem souvislost a německým Zusammenhang. Ve slově kontext je naznačena textová souvislost, na níž si můžeme ozřejmit, jak totéž slovo nabývá různého významu podle toho, do jakého větného celku je zařazeno. Souvislost může být mezi předměty, jevy, událostmi, souvislost příčinná, významová, styčnost v čase, kontiguita. V anglickém výrazu contexture je zahrnuto i pletivo, struktura, stavba.

Tím se přibližujeme k důležitému konstatování, že podstatné souvislosti je třeba zachycovat jako **strukturní souvislosti**. Pro souvislosti psychologické povahy je dobře mít na mysli hledisko, které často zdůrazňoval J. Patočka, že struktura znamená nejen uvažování z hlediska celku, ale také z hlediska významu, neboť struktury jsou významovými strukturami.

Zajímavou kategorizaci schopností pojímat věci v souvislostech rozvinul Teilhard de Chardin (1990); uvádí sedm takových „smyslů“: **mysl pro nesmírnost prostoru, mysl pro hloubku času, mysl pro množství a závratnou mnohost hmotných a živých prvků, mysl pro proporce, mysl pro kvalitu, novost, mysl pro pohyb, mysl pro organicitu a strukturální jednotu**. Kdyby člověk postrádal tyto kvality, byl by „bludným předmětem“ v nesouvislém světě.

INTEGROVANÁ SOUVISLOST

Z toho, co jsme naznačili v předchozích odstavcích vyplývá, že identifikace souvislostí v rámci různých struktur vede jednak k poznání a k prožitku významu, jednak dovoluje zachytit stupeň **integrace jednotlivých struktur, jejichž složky jsou ve vzájemném vnitřním vztahu**. Od doby H. Spencera (1862) se procesy diferenciací a integrace staly základními pojmy ve vývojové psychologii a psychologii osobnosti. Na rozdíl od Spencerova filozofického učení o integraci, vytvořil P. Janet koncepci osobnosti, v níž má integrace centrální význam. Normální osobnost je třeba chápat z hlediska „**integrovane souvislosti**“. (V anglosaské literatuře se setkáváme s pojmem integrace nezřídka vyjádřeným termínem „**organization**“.) V ortogenetickém principu, jak jej formuloval H. Werner, se postuluje interakce procesů diferenciací a integrace v průběhu psychického vývoje. Vidíme však, že empirická zkoumání až do současné doby věnují větší pozornost diferenciaci schopností a vlastností než integraci těchto složek osobnosti.

Vývojová psychologie jistě nemá privilegium, aby poučovala ostatní disciplíny o významu souvislostí; spíše se snaží, aby se ve spolupráci s různými vědními obory kvalifikovala pro postžení souvislostí ve své pracovní oblasti. Dovedeme si představit, že by budoucí historik psychologie by mohl hledat odpověď na otázku, kterým souvislostem věnovali badatelé i praktici v určité etapě největší pozornost a také péči při vymezení problémů, při volbě metod a využití výsledků. A tak se například ve vývojové psychologii ukáže na jedné straně kontinuita určitých souvislostí (potřeba zjišťovat úroveň schopností ve vztahu k věku, ve vztahu k podmínkám učení apod.), na druhé straně se však pravděpodobně ukáže proměnlivost v pojetí „**souvislostí**“. Současná vývojová psychologie se však ve srovnání s předchozími etapami profiluje stále více směrem k souvislostem. Pokrokem je zcela nepochybně pojetí jednoty životní dráhy člověka, life-span, zřetel ke kontinuitě v obou směrech: postupujeme směrem k minulosti i naopak, **prospektivně i retrospektivně**. Není

zcela uspokojivé, že se věnuje pozornost zejména hledání příčin chování v minulosti a méně často si klademe otázku, co jedinec chce a co očekává v budoucnosti. Vidíme, že se nám zde souvislost v čase spojuje s polariitou kauzálního a teleologického přístupu.

Další souvislost je spojena se základními metodologickými přístupy vývojové psychologie. Když jsem se před léty snažil vyjádřit poselství longitudinálního badatele ostatním kolegům, formuloval jsem je asi takto: „Nečinně závěry o vývoji člověka na základě tachistoskopických expozic, ale snažme se zachytit souvislosti jeho vývoje!“ Důvod spojený s odesláním k psychologickému vyšetření může ovšem někdy vyžadovat, abychom věnovali pozornost profilu schopností v době vyšetření/zkoumání. Máme-li však formulovat prognózu, nelze se obejít bez podrobných informací o předchozím vývoji, a také o podmínkách, v nichž tento vývoj probíhal. Takový postulát je pro zkušeného a odpovědného psychologa samozřejmostí. Z metodologického hlediska je zde však daleko více nedořešených problémů, než by se zdálo. Patří sem zejména analýza synchronních a diachronních vztahů, kde patrně nebylo dosud řečeno poslední slovo, setkáváme se s odlišným pojetím v různých modelech, jako je „talířový“ model Wohlwillův nebo konkurenční model Aebliho.

Homeostatické modely se v současné době opět stávají jak předmětem kritiky, ale také nadějí, v přírodních vědách i v psychologii. Piagetem (1966) rozpracované pojetí ekvibrace procesů asimilace a akomodace představuje v každém případě jeden ze slibných přístupů k řešení principiálních souvislostí vývoje a osobnosti, a je to řešení z pozice nomotetické i idiografické. Implementace této koncepce adaptace se dobře uplatní v okruhu psychologických intervencí, rozvíjejících programů a preventivních opatření: ve všech je důležité mít evidenci o relativním podílu asimilačních nebo akomodačních tendencí u jedinců, případně celých skupin. Domníváme se, že ani zde nebylo řečeno poslední slovo, pokud jde o pojetí ekvibrace procesů adaptace. Je plausibilní, že Jiránek a Souček (1967) zařadili otázky adaptace mezi výchozí souvislosti obecné psychologie.

Je pozoruhodné, že někteří američtí psychologové dospívají na základě empirických výsledků z oblasti vnímání a myšlení k ocenění dílčích principů celostní a tvarové psychologie. I při kritických výhradách jí patří zásluha, že vytvářela základnu pro interpretaci souvislostí. Znovu se diskutuje o otázce, zda např. při interpretaci vjemu, při níž se transformují sensorické podněty do strukturních schémat vnímajícího, probíhá proces ve směru zdola nahoře nebo opačně. Dochází k zřejmým nesnázím, jestliže převažuje pouze v z e s t u p n á strategie (tzn. od částí k celku) nebo pouze s e s t u p n á strategie v interpretačním procesu (parsing paradox). Za klíčové vodítko zde považujeme zřetel k „celkové struktuře“, k „vnitřní struktuře“ pochodu vnímání. (Srov. S. E. Palmer, 1978). Podobně se orientují modely struktury pojmů, jak je to patrné v pracích Harveye, Hunta, Schrodera aj. (1961). Rozlišují se různé stupně integračního seskupení pojmů. Jednoduchá struktura se vyznačuje nízkou úrovní diferenciací a nedostatkem integrace pojmů. Na takové úrovni kogni-

tivní struktury bývá myšlení a chování silně ovlivňováno vnějšími podmínkami. V „systémové teorii pojmů“ se věnuje značná pozornost integrační komplexnosti subjektu a jeho integrační kapacitě.

Schopnost uvědomovat si souvislosti předmětů a dějů nelze omezit pouze na základní poznávací procesy vnímání, představování a usuzování. Četné souvislosti zachytíme bezděčně, intuitivně. Intuice fungují jako strukturní schémata, která zajišťují uchování všeho ze zkušeností jedince, co se ověřilo, že usnadňuje pochopení souvislostí. Intuice tak může vyplnit mezeru, která dělí aktuální informaci od konečné interpretace souvislostí. Metaforicky lze říci, že intuice vstupuje jako katalyzátor, který může urychlit naše pochopení souvislosti.

Dotkli jsme se informace, rozsahu vědění o situaci, rozsahu zkušeností a pojmů, jimiž disponujeme při rekonstrukci vnímané a prožívané situace. Jejich transformace je předpokladem, abychom dospěli ke kategorizaci jednotlivých prvků poznání a začlenění do strukturních souvislostí. Z psychologického zkoumání kategorizace vyvodil Bruner a spolupracovníci závěry, které vyznívají velmi pragmaticky: a) kategorizaci redukuje nesnáze vyplývající z nesmírné složitosti situací: b) můžeme předměty a jevy uspořádat: c) snižujeme dobu nezbytného učení: d) usnadníme si rozhodování, o němž se má opírat adekvátní jednání: e) usnadníme si identifikaci jednotlivých předmětů a jevů. Tyto závěry jsou aplikovatelné ve výchově a vzdělávání i v profesionálních činnostech. Pro studenty psychologie je — mimo jiné — důležité pochopit také specifika jednotlivých psychologických systémů a souvislosti jejich vzniku a jejich vlivu.

Podíváme-li se na tyto otázky z typologického hlediska, najdeme v anglické terminologii výstižné rozlišení krajních typů pokud jde o schopnost chápat souvislosti: closed minded X open minded. (Čeština má pro negativní pól jadrný výraz zebedenost.) Co však může být nejvíce na překážku toho, abychom dospívali k souvislostem? Zdá se, že by stálo za to inovovat Bacona s jeho „idola mentis“. Psycholog má ve své profesi vést hranici mezi „idola tribus“, ač je pochopitelně také člověk, ale chápe věci a lidi v souvislostech jejich světa. Druhou formou závislosti jsou „idola specus“. Každý sice pozoruje přírodu ze své jeskyně, ale neměla by to být jen žabí perspektiva. „Idola fori“, vliv řeči na naše myšlení, není tak malichernou záležitostí v práci psychologa a ovšem také mnoho jiných. Přesné vystižení zkoumaných stavů se leckdy nahrazuje vágními termíny. Ještě závažnější překážku znamenají „idola theatri“: některé překonané teorie nám mohou znesnadňovat začlenění dat do souvislostí. Prvním krokem, který napomáhá odolat této čtvrté iluzi je přesvědčení, že teorie nejsou správné nebo nesprávné, ale užitečné nebo neužitečné, a dále pohotovost odlišovat ideje a osobnost jejich představitelů.

Na tomto místě je vhodné se dotknout některých otázek tvořivosti, která je eminentně důležitá pro rozvíjení „smyslu“ pro souvislosti. I zde se setkáváme s paradoxy. Tzv. laterální myšlení umožňuje postupovat bez omezení na všechny strany, zdánlivě bez souvislostí. Jistě to přispívá k zvýšení flexibility při řešení problémů. Má-li však mít tento laterální rozkmit trvalejší efekt pro rozvíjení tvořivosti a přinášet hodnotné výsledky, je třeba spojit horizontální a vertikální osu. I když s dvourozměrným mapováním kognitivních procesů nevystačíme, umožňuje nám toto modelové znázornění zvýraznit argumentaci ve směru spojení diferenciací (nosná oblast laterálního myšlení) s integrací. Na topografickém paradigmatu je založena teorie pole K. Lewina, z níž současná psychologie stále čerpá podněty pro interpretaci důležitých životních souvislostí. Odtud vede mimo jiné také cesta k ekologickým souvislostem, k ekologickým systémům U. Bronfenbrennera aj. Na jiném místě (J. Švancara a spol., 1980) jsme zdůraznili důležitost těchto souvislostí v psychologické diagnostice, které má také (leckdy zanedbávanou) heuristickou dimenzi: má shromáždit a kriticky hodnotit všechny informace o prostředí, v němž zkoumaný jedinec žije. Taková kondicionální analýza je rovněž vyjádřením zřetele k souvislostem. V tomto směru se můžeme poučit z heuristiky, jak se rozvinula v historických vědách. Ve vědě je heuristika obecně metodou objevování poznatků. V jakých případech opakují psychologové Archimedův výkřik „Heuréka!“? Předpokládáme, že k tomu dochází téměř vždy při zjištění důležitých souvislostí.

Je třeba, abychom při analýze životních podmínek neztráceli ze zřetele také důležité civilizační souvislosti: nejmladší generace vyrůstá na konci dvacátého století do značné míry u obrazovek TV a PC. Co to způsobí v jejich kognitivním vývoji, ve vývoji jejich osobnosti? Zatímco poslední statistiky svědčí o tom, že se tzv. trend sekulární akcelerace pohlavního dospívání zbrzdňuje, o vlivu obrazovek platí opak: opracovávání psychiky od útlého věku těmito podněty má trend strmě vzestupný a o pozitivních a negativních tohoto působení nemáme zatím jednoznačné výsledky.

ZÁVĚR

Ve stručném shrnutí považujeme za vhodné poznamenat, že zřetel k souvislostem skutečnosti umožňuje interpretovat jak individuální zvláštnosti, ba jedinečnost každé lidské bytosti, a nezanedbávat zákonitosti, které uplatňují i na této individuální úrovni. Nomotetický a idiografický přístup představují polaritu v přístupu k souvislostem. Je však patrné, že současný vývoj v psychologických disciplínách vede ke konvergenci těchto stanovisek. Zdá se, že psychologické systémy se nerozvíjejí především novými paradigmaty, ale spíše asimilací nových souvislostí. Slibné zkoumání integrativních funkcí osobnosti je projevem zájmu o strukturní souvislosti. Domníváme se, že je pro další koncepci psychologických disciplín důležité vypracovat taxonomii psychologických souvislostí, která

by zahrnovala všechny konstitutivní kategorie: vztah subjektu a objektu, psychické procesy, stavy i obsahy vědění, časové a prostorové dimenze, význam a smysl, příčiny a následky, možnost a nevyhnutelnost. Paradigmatické myšlení, které se osvědčilo v klasické přírodovědě, by mohlo omezovat prostor pro porozumění souvislostem vyplývajícím z antropického principu. V paradigmatické pojetí se skrývá dvojitá nebezpečí, a to pojmového fetišismu a hypostazování abstraktních představ, vzdálených skutečnosti subjektu. Zachycení relevantních psychologických souvislostí vyúsťuje spíše do hyperbolického (otevřeného) systému vývoje kosmu, systému, který se vyznačuje stále silnějším podílem duševního dění.

LITERATURA

- Aebli, H., 1980, 1991, *Denken: das Ordnen des Tuns*, I—II, Klett-Cotta, Stuttgart.
- Dukátová, J., Svancara, J., 1993, *Sémantický diferenciál psychologických pojmů. Cs. psychologie*, 17, 6.
- Hebb, D. O., 1967, *Americká revoluce*, *Čs. psychologie*, 11, 1, 37—50.
- Jiránek, F., Souček, J., 1969, *Úvod do obecné psychologie*, SPN, Praha.
- Kuhn, T. S., 1962, *The structure of scientific revolutions*. In: O. Neurath (edit), *International encyclopedia of unified science*, Univ. Chicago Press.
- Neisser, U., 1976, *Cognition and reality*, Freeman, New York.
- Palmer, S. E., 1978, *Visuelle Wahrnehmung und Wissen*. In: D. A. Norman, D. E. Rumelhart (Ed.), *Strukturen des Wissens*, Klett-Cotta, Stuttgart.
- Piaget, J., 1966, *Psychologie intelligence*, SPN, Praha.
- Piaget, J., 1977, *Múdrosť a ilúzie filozofie*, Pravda, Bratislava.
- Rostohar, M., 1938, *O zásadě genetické dominance celku*, *Psychologie*, 4, 2, 45—47.
- Svancara, J., 1978, *Biologická determinácia správania*, SPN, Bratislava.
- Svancara, J., 1979, *Aktuální otázky psychologické terminologie*, 3. vyd., FF UJEP, Brno.
- Svancara, J. a spol., 1980, *Diagnostika psychického vývoje*, 3. vyd., Avicenum, Praha.
- Svancara, J., Vašina, L., Kostroň, L.: 1991, 1992, *Kapitoly z kognitivní psychologie*, FF MU, Brno.
- Teilhard de Chardin, P., 1990, *Vesmír a lidstvo*, Vyšehrad, Praha.
- Werner, H., 1970, *Einführung in die Entwicklungspsychologie*, J. A. Barth, München.
- Wolman, B. B. (edit.), 1965, *Scientific Psychology*, Basic Books, New York — London.

ZUR KATEGORIE „ZUSAMMENHANG“ IN DER GEGENWÄRTIGEN PSYCHOLOGIE

In einer kurzen Zusammenfassung halten wir es für angebracht anzudeuten, daß im Hinblick auf die Zusammenhänge der Wirklichkeit es möglich sei, die individuellen Besonderheiten. Ja sogar die Einzelartigkeiten jedes menschlichen Wesens zu

interpretieren und die Gesetzmäßigkeiten nicht außerachtzulassen, welche sich auf dieser individuellen Ebene geltend machen. Der nomothetische und idiographische Zutritt stellen die Polarität der Betrachtungsweise der Zusammenhänge vor. Die Entwicklung in den psychologischen Disziplinen führt jedoch zur Konvergenz dieser Standpunkte. Neue psychologische Systeme werden nicht vorrangig von neuen Paradigmen, sondern durch die Assimilation neuer Zusammenhänge getragen. Die sich gegenwärtig zu Wort meldende Berücksichtigung der integrativen Funktionen deutet das erfreuliche Interesse für strukturelle Zusammenhänge an. Der Autor hält es für wichtig eine Taxonomie der psychologischen Zusammenhänge auszuarbeiten, die alle relevanten Kategorien beinhalten würde, das heißt Subjekt-Objekt-Beziehungen, psychische Prozesse und Zustände sowie Wissensinhalte, zeitliche und räumliche Dimensionen, Ursachen und Folgen, Bedeutung und Sinn, Möglichkeit und Unausweichlichkeit usw. Das paradigmatozentrische Denken, das sich in der klassischen Naturwissenschaft als fruchtbar erweist, kann das Verständnis für Zusammenhänge, die sich aus dem anthropischen Prinzip ergeben, versperren. Aus der paradigmatozentrischen Orientierung ergibt sich die Gefahr eines metatheoretischen Begriffsfetischismus, sowie des Hypostasierens abstrakter Vorstellungen. Das Erfassen der psychologischen Zusammenhänge sollte eher in ein hyperbolisches (offenes) System münden, welches sich durch stets wirksamere Beteiligung des Psychischen an der Evolution des Kosmos manifestiert.